

Putování za rostlinami z červených knih

4. Alpské endemity

Jan Čeřovský

Než se vydáme do Alp, bude užitečné vysvětlit si některé pojmy. Termín endemit je už v naší veřejnosti sice dobře znám, nicméně: endemit je rostlinný nebo živočišný druh, který se vyskytuje pouze v určitém malém (i jen jediná lokalita) či větším (např. celé pohoří) geografickém prostoru. Často používaným adjektivem alpský se označují druhy rostoucí v jiho-, středo- a východoevropských horách od Pyrenejí až po Kavkaz (tedy nikoli jen v Alpách, kde rostou druhy alpské), a to především nad horní hranicí lesa. V květenách a podobných odborných příručkách často najdeme i termíny arкто-alpský nebo alpsko-arktický. Patří druhům vyskytujícím se nejen ve výše zmíněných pohořích, ale i v arktické tundře (často v nízkých nadmořských výškách) a severoevropských horách. První část složeného termínu vyjadřuje, kde má druh těžiště svého výskytu.

Mnohé z těchto druhů jsou pěkné alpinky, což je výraz naší veřejnosti také dobře známý. *Sensu stricto* by se alpinum mělo používat pro zahrádky s pouze alpskou nebo aspoň vysokohorskou květenou. Vhodnější označení jsou skalka a skalničky: mnohé z rostlin na „alpinech“ s oblibou pěstovaných jsou ve skutečnosti druhy ze skalních stanovišť nižších pahorkatin.

Řekne-li se rostliny a Alpy, většinu z nás ihned připadne na mysl alpská protěž. Ačkoli vlastně nepatří do článku s tímto titulem, stručně se o ní zmíním, abych uvedl na pravou míru několik běžně rozšířených omylů. Tedy zaprvé: rostlině z čel. hvězdicovitých (*Asteraceae*) s vědeckým jménem *Leontopodium alpinum* již řadu let v českém botanickém názvosloví nepřísluší jméno protěž alpská, ale plesnivec alpský. Zadruhé: vzdor svému jménu se tato rostlina nevyskytuje jenom v Alpách, ale i v dalších evropských (a také asijských) vysokých horách, je tedy dobrým příkladem druhu alpského. V dětství jsme četli povídky o statečných chlapečích, kteří riskovali život výstupy po strmých skalních stěnách za svazčkem protěže. A tak zatřetí:

plesnivec alpský roste sice na skalách, ale není obligátní petrofyt (tj. výhradně skalní rostlina). Vyskytuje se i ve vysokohorských trávnících s převládající trávou pýchavou vápnomilnou (*Sesleria caerulea*) a ostřicí vřdyzelenou (*Carex sempervirens*). Pojedete-li po proslulé vysokohorské silnici Grossglocknerstrasse v rakouském Národním parku Vysoké Tauern (Hohe Tauern), zastavte na jednom z malých parkovišť za odbočkou u Franz-Josephshöhe. Hned u silnice (v nadmořské výšce 2 300–2 500 m) jsou nádherné květnaté louky s četnými vysokohorskými rostlinami včetně plesnivce. Jen pozor: rostlina je přísně chráněna, je zařazena i na rakouském červeném seznamu!

A ještě jedna rostlina v povědomí lidí k Alpám neodlučitelně patří. Známa je pod jménem alpská růže, ačkoli v botanickém systému má k růžím hodně daleko. Ve skutečnosti existuje jedna růže, které se kdysi říkalo růže alpská (*Rosa alpina*). Dnes se nazývá růže převislá (*R. pendulina*). Je to keř nižších horských poloh a podhůří, v západní a střední Evropě včetně České republiky dosti hojný, na červené seznamy a do červených knih zatím nezařazený. Alp-

ská růže — Alpenrose je v němčině skutečně správné jméno pro pěnišníček (*Rhododendron*) z čel. vřesovcovitých (*Ericaceae*). Evropským druhům rodu, včetně alpských, byl v Živě věnován jiný článek (V. Resner, Živa 2005, 4: 157–159), proto se jimi nemusíme podrobněji zabývat. V Alpách rostou dva druhy, ale ani jeden z nich není alpským endemitem. I když pěnišníček chlupatý (*Rhododendron hirsutum*) k tomu má hodně blízko, vzácně však z Jihovýchodních Alp zasahuje několika lokalitami do severní části Dinárské horské soustavy.

Pěnišníček zakrslý — zdrobnělina „alpské růže“

První skutečný alpský endemit, kterého si dnes představíme, má k alpským růžím blízko: hodně se jim podobá, patří do stejné čeledi a Carl von Linné ho dokonce do rodu *Rhododendron* zařadil. Později se zjistilo, že zas až tak příbuzný není, a dnes tedy tvoří zvláštní monotypický rod, jak se říká rodům s jedním jediným druhem — *Rhodothamnus chamaecistus*. Český se mu říká pěnišníček zakrslý, v současné době se však objevuje další, poněkud krkolomné jméno růžokefník cistovitý (viz obr.).

Pěnišníček je nízký (20–30 cm) poléhavý stálezelený keřík, bohatě větvený a hustě olistěný malými (do 1 cm délky), po okraji brvitými listy. Zato květy má nápadně velké, až 2,5 cm v průměru, i nápadně barevné — nejčastěji bledě růžové, někdy až lila a zřídka bílé. Květy jsou posazeny jednotlivě, řídkěji po dvou až čtyřech na konci větví. Se široce rozprostřenými korunními lístky je květ téměř plochý, výrazně z něho vyniká 10 tyčinek s tmavě fialovými prašníky, v kruhu obklopujícími dlouhou čnělku.

Vlevo horský chodník vedoucí k České chatě, postavené na Ravnech (Kamnické a Savinjské Alpy, Slovinsko) v nadmořské výšce 1 540 m. V r. 1900 ji slavnostně otevřeli členové české pobočky slovinského klubu vysokohorské turistiky. Na skalách nad i pod stezkou je k zastavení bohatá vysokohorská květena. V pozadí snímku pohoří Karavanky na rakouských hranicích ♦ Pěnišníček zakrslý (*Rhodothamnus chamaecistus*) se vzhledem trochu podobá příbuzným pěnišníčkům, je však nižšího vzrůstu a má větší květy. Skály pod sedlem Vršič, NP Triglav, Slovinsko

Poprvé jsem viděl pěnišniček pod průsmykem Vršič (1 611 m n. m.) ve slovinském Národním parku Triglav, kde vyrůstal ze skalní štěrbin. Druh se však vyskytuje i v podrostu kosodřeviny spolu s několika dalšími vřesovcovitými: vřesovcem pleťovým (*Erica carnea*), medvědicí lékařskou i alpskou (*Arctostaphylos uva-ursi*, *A. alpina*) a pěnišníkem chlupatým. Roste v nadmořské výšce zhruba 1 200–2 000 m od Centrálních Alp (tam je velmi vzácný; v Německu je přísně chráněný, v Národním parku Berchtesgaden sestupuje až do výšky 605 m n. m. u jezera Königssee) do Východních Alp, kde má tento endemit těžiště svého výskytu. Roste výlučně na vápnitých podkladech, hlavně na vápencích a dolomitech, na suchých a výslunných stanovištích. Na skalkách se pěstuje dost obtížně, a proto zřídka.

Jedna z nejkrásnějších alpínek — zvonek Zoysův

Mezi velmi ozdobné a na skalkách s oblibou pěstované alpínky patří několik druhů nízkých trsnatých až polštářovitých trvalek rodu zvonek (*Campanula*). Za nejkrásnější z nich se považuje (u nás opět jen obtížně kultivovatelný) zvonek Zoysův, nebo také nicí (*Campanula zoysii*, viz obr.). Pro jeho naprosto jedinečný, dalo by se říci až bizarní, nápadný tvar koruny byly i pokusy vyčlenit ho do odlišného monotypického rodu *Fauratia*, což se však neujalo. V zemi s těžištěm výskytu — ve Slovinsku, odkud svým rozšířením mírně přesahuje do sousední Itálie a Rakouska — je tento endemit vápencových Jihovýchodních Alp považován za klenot horské květeny. Druh slovinského červeného seznamu patří i mezi evropsky ostře sledované rostliny podle

Mochna Clusiova (*Potentilla clusiana*) je častým skalním druhem vápencových Jihovýchodních Alp. Spolu se zvonkem Zoysovým (*Campanula zoysii*) jsou charakteristickými druhy endemického skalního společenstva, vpravo nahoře ♦ Vpravo uprostřed chvojník švýcarský (*Ephedra helvetica*), nahosemenný meřlovitý keřík, je na jaře nápadný jasně žlutými šišticemi: ty se v létě promění v plody červené barvy, vzhledem připomínající bobule velikosti něco přes 5 mm. Údolí Val d'Aosta v Itálii

Směrnice EHS č. 92/43 o ochraně přírodních stanovišť, volně žijících živočichů a planě rostoucích rostlin. Popsal ho r. 1788 známý botanik Franz Xaver Wulfen a pojmenoval ho k počtu nálezce — amatérského botanika a statkáře Karla von Zoysa.

Zvonek Zoysův je nizoučká (2–10 cm) vytrvalá bylina s poléhavou až vystoupavou, zřídka vzpřímenou lodyhou, zakončenou obvykle jedno-, řidčeji až čtyřkvětým hroznem. Drobné lístky jsou lysé, celokrajné, obvejčité, výše na lodyze užší a jen kratičce řapíkaté. Květy, často nicí, mívají dlouhé stopky. Krátce odstále brvitý kalich je výrazně kratší než koruna. Ta je dlouhá 1,5 až 2 cm, spíše světle, ale jasně modrá. Korunní trubka, v dolní části baňkovitá, až 1 cm

Vlevo zvonek Zoysův (*C. zoysii*), endemit Jihovýchodních Alp. Je považován nejen za nejkrásnější vysokohorský druh svého rodu, ale za jednu z nejkrásnějších alpínek vůbec. Na první pohled ho lze poznat podle neobvykle utvářené koruny: to mu vyneslo i snahu přeradit druh do zvláštního monotypického rodu

Nejslavnější slovinský endemit hladnikovka pastinákolistá (*Hladnikia pastinacifolia*) na typickém skalním stanovišti. *Locus classicus*, skalnaté svahy vrchu Čaven v horské skupině Trnovski gozd, Slovinsko

v průměru, se ke konci zužuje na méně než polovinu (nanejvýš 0,5 cm); zakončena je pěti krátce trojúhelníkovitými, na vnitřní straně bělavě chlupatými ohrnutými cípy.

Zvonek Zoysův jsem mohl dobře pozorovat koncem léta (kvete od července až do začátku září) v průběhu svého pobytu v Kamnických a Savinjských Alpách, které patří do soustavy Jižních vápencových Alp a jsou druhým nejvyšším horstvem Slovinska. Pohoří (i když hojně navštěvované) je velice málo zasaženo rozvojem turismu, zejména ve vyšších polohách nad dolinami. Má nádherně zachovalou přírodu, jako významná oblast je začleněno do evropské soustavy Natura 2000 a je také vážným kandidátem na druhý slovinský národní park.

Z obce Jezersko (ve výšce 880 m n. m.), dobře dostupné po silnici ze slovinské Kranje i přes horský průsmyk v Karavancích z rakouského Bad Vellach u Klagenfurtu, vede značená turistická cesta dolinou Rovenska kočna, při níž koncem léta hojně kvete brambořík nachový (*Cyclamen purpurascens*). Po strmém výstupu lesem vyjdeme na rozsochu vyběhající z hlavního hřebene horské skupiny k severu. Odtud, z výšky kolem 1 250 m n. m., už celkem mírně stoupá skalami po strmém okraji kotle dobře schůdná stezka směrem k České chatě na Ravnech. A právě zde se lze setkat s prvními květy zvonku Zoysova. Roste na vápencových skalách jako petrofyt ve štěrbinách společně s bíle kvetoucí (a právě dokvétající) mochnou Clusiovou (*Potentilla clusiana*, viz obr.).

Obě rostliny jsou charakteristickými druhy endemického rostlinného společenstva Jihovýchodních Alp, asociace *Potentillo clusianae-Campanulellum zoysii*. Popsal je v r. 1933 rakouský fytoecnolog Erwin Aichinger z rakouského pohoří Karavanky. Společenstvo se vyskytuje ve výškách od 1 300 přes 2 000, výjimečně až 2 500 m n. m. Patří do řádu skalních fytoocenóz *Potentilla-talia caulescentis*.

Nejslavnější slovinský endemit: hladnikovka

Za nejpozoruhodnějším slovinským endemitem však musíme sestoupit níže, do

horské skupiny Trnovski gozd východně od města Nova Gorica. Nejvyšší strmě skalnaté bezlesé vrcholy jinak bohatě lesnatého pohoří dosahují výšky od 1 100 do necelých 1 500 m n. m. Někdy bývá toto menší horstvo považováno za nejzářší severozápadní výběžek Dinárských hor, je však zahrnuto do mezinárodní Alpské úmluvy a i slovinští fytoecografové je dnes považují za předhůří Julských Alp. Můžeme tedy naši raritu opět zařadit mezi alpské endemity.

Je jí hladnikovka pastinákolistá (*Hladnikia pastinacifolia*, viz obr.). Rodové jméno jí německý botanik Ludwig Reichenbach přidělil r. 1831 k počtě jejího nálezce. Franc Hladnik (1773–1844), kněz a učitel, slovinský botanik z Lublaně, byl též zakladatelem tamní botanické zahrady. Rod je monotypický, s jediným druhem. (Pozn.: pozor na možnost záměny — rodové jméno *Hladnikia* použil v r. 1836 Karl Koch pro jinou miříkovitou rostlinu; ta dnes nese název *Grafia golaka*, podle pohoří Golak, též v jižním Kraňsku.)

Jednoho dne mě přátelé z univerzity v Lublani zavezli do Trnovského gozdu, kde se hladnikovka vyskytuje na 6 lokalitách: *locus classicus* (místo, odkud byla poprvé popsána) je vrch Čaven (1 240 m n. m.), dalšími lokalitami v jižní části pohoří jsou Kucelj, Predmeja a Selovec, v severní leží Poldanovec a Zeleni rob.

Ve svém velmi malém areálu roste hladnikovka na sutích i ve skalních spárách, tj. jako chasmoxyt, vždy jen na vápencích nebo dolomitech, vesměs v nezapojených rostlinných společenstvech, nejčastěji v nadmořské výšce od 1 000 do 1 300 m. Měl jsem příležitost navštívit několik jejích původních lokalit a dokonce jednu druhotnou (pod Predmejou): vzácný endemit se tam usídlil ve štěrku nasypaném při silnici vedoucí po horském úbočí (viz obr.).

Hladnikovka patří do čeledi rostlin miříkovitých (*Apiaceae*). Je to dvouletá nebo i vytrvalá bylina dorůstající výšky 10–40 cm. Spodní listy bývají téměř přitisklé k podkladu, jednoduše třikrát zpeřené, s poměrně dlouhými řapíky, sytě leskle zelené; lodyžní listy jsou menší. Ze silného kořene vyrůstá růžice přizemních listů a jedna nebo i několik víceméně přímých lodyh, které na konci nesou okolík složený z většího počtu (10 a více) okolíčků. Korunní lístky jsou čistě bílé, plody podlouhlé, délky 4–5 mm. Rostlina kvete začátkem léta.

Stejně jako zvonek Zoysův je hladnikovka zapsána v seznamu rostlin Směrnice EHS

Vzdor své vzácnosti a zranitelnosti (rostlina je také obřezována botanickými sběrateli) osídluje hladnikovka pastinákolistá (H. pastinacifolia) na jednom místě (Predmeja) v pohoří Trnovski gozd bromady šterku při silnici. Mladá růžice přizemních listů. Snímky J. Čerovského

č. 92/43 a navíc byla zahrnuta do botanického červeného seznamu IUCN (Walter a Gillet eds. 1998).

Chvojník švýcarský povýšen na druh

Nakonec ještě navštívíme otevřená a teplá údolí Západních Alp. Uprostřed jara jsem zde zastihl právě kvetoucí vzácný druh chvojníku (*Ephedra*). Chvojníky (*Ephedro-psida*) s jediným řádem, jedinou čeledí a jediným rodem jsou starobylým typem rostlin nahosemenných. Nejčastěji keře, vzácně i drobné stromy, mají asi pět desítek druhů rozšířených celosvětově s výjimkou Austrálie. Jak vědecké jméno napovídá, obsahují známý alkaloid efedrin používaný proti kašli.

Jeden druh chvojníku — chvojník dvojklasý (*Ephedra distachya*), rostoucí roztroušeně po celé Eurasii, je zařazen do Červené knihy ČR a SR (Čerovský a kol. 1999): vyskytuje se totiž na jediné lokalitě (nejsevernější v Evropě) na jižním Slovensku u Čenkova. Je to keř výšky 10–30 cm s prutovitými větvemi a šupinovitými listy, vzhledem se tedy podobá přesličce. Květy jsou samčí a samičí, žlutavé v drobných šiřticích. Červený plod připomíná bobuli. Chvojník, který jsem viděl v Alpách, byl dříve považován za pouhou varietu tohoto druhu, dnes se uznává jako samostatný druh — chvojník švýcarský (*E. helvetica*, viz obr.). Od chvojníku dvojklasého se liší poněkud vyšším (do 0,5 m) metlovitým vzrůstem a hustšími větvemi keříků.

Chvojník švýcarský se vyskytuje poměrně zřídka v nižších polohách Přímořských Alp v jihozápadní Francii a v severní Itálii. Jeho stanoviště jsou převážně výslunná, často kamenitá až skalnatá světliny v řídkých borech. V zemi, podle níž je pojmenován, je úředně chráněn. Roste tam v jediném kantonu Wallis.

V příští části tohoto seriálu zavítáme do druhého velkého evropského horského systému — Karpat a opět představíme malý výběr z mnoha tamních zajímavých endemických druhů.